

JOURNAL OF SOCIAL AND HUMANITIES SCIENCES RESEARCH

Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi

Open Access Refereed e-Journal & Refereed & Indexed

Article Type	Research Article	Accepted / Makale Kabul	15.12.2019
Received / Makale Geliş	30.09.2019	Published / Yayınlanma	17.12.2019

TÜRK ÇOCUK EDEBİYATININ DOĞUŞU: MİLLÎ EDEBİYAT DÖNEMİ'NDE ÇOCUKLAR İÇİN YAZILAN KİTAPLAR¹

THE BIRTH OF TURKISH CHILDREN'S LITERATURE: BOOKS FOR CHILDREN IN NATIONAL LITERATURE PERIOD

Arş. Gör. Dr. Farız YILDIRIM

Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bingöl / TÜRKİYE, ORCID: 0000-0002-6194-1862

Doi Number: <http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.1590>

Reference: Yıldırım, F. (2019). Türk çocuk edebiyatının doğuşu: Millî Edebiyat Dönemi'nde çocuklar için yazılan kitaplar. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 6(46), 4009-4022.

ÖZET

Eğitim ve çocuk konusu, II. Meşrutiyet Dönemi Türk düşün ve yazın hayatının öncelikli gündem maddelerinden biridir. Satı Bey'in başlangıçta daha çok modern Osmanlı bireyinin yetiştirilmesine hizmet amacıyla teşvik ettiği çocuk edebiyatı, Türk milliyetçiliğinin de katkısıyla müstakil bir tür haline gelir.

Millî edebiyat sanatkarının çocuğa ulaşmak için tercih ettiği edebî tür şiirdir. Dönem içerisinde çocuklar için yayınlanmış kitapların tamamına yakını şiir türünde kaleme alınmıştır.

Dönemin çocuk mahsullerinin ideolojik muhtevasına bakıldığında çocuğun bilişsel seviyesine uygun bulunmadığı için yetişkin türündeki gibi ideolojik tartışmalardan kaçınıldığı, milliyet hissini nefretten ziyade sevgi üzerinden ve daha basit bir mantık ilgisi ile izah ve inşa edildiği görülür. İstisnai olarak tesadüf edilse de kin-nefret-intikam söyleminden pedagojik endişelerle uzak durulmuştur. Öte yandan başlangıçta baskın olan Osmanlı kimliğinin, Türk milliyetçiliğinin güçlenmesiyle birlikte yerini millî kimliğe bıraktığı görülür.

Anahtar Kelimeler: Çocuk edebiyatı, Millî Edebiyat, milliyetçilik.

ABSTRACT

The issue of education and children is one of the primary agenda items of Turkish thought and literature in the second constitutional period. Satı Bey's children's literature, which he initially encouraged to raise more modern Ottoman individuals, became a separate genre with the contribution of Turkish nationalism.

It is the literary genre preferred by the national literary artist to reach the child. During the period, almost all of the books published for children were written in poetry.

When the ideological content of the children's crops of the period is considered, it is seen that ideological arguments like the adult type are avoided because it is not appropriate to the cognitive level of the child and the sense of nationality is explained and constructed by love rather than hatred and with a simple logic interest. Although coincidentally, the grudge-hatred-revenge discourse has been avoided with pedagogical concerns. On the other hand, it was seen that the dominant Ottoman identity was replaced by the national identity with the strengthening of Turkish nationalism.

Key Words: Children's literature, National Literature, nationalism.

1. MİLLÎ EDEBİYAT DÖNEMİ'NDE ÇOCUKLAR İÇİN YAZILAN METİNLER

Millî Edebiyat Dönemi'nde çocuklar için yazılan metinleri de kendi içinde, sadece çocuk nevinde yazılan müstakil çocuk kitapları ve yetişkin kitaplarında geçen çocuk mahsulleri olarak taksim etmek mümkündür. Bu çalışmada çocuklar için kaleme alınan müstakil eserlere öncelik verilecektir.

¹ Bu çalışma, Millî Edebiyat Dönemi'nde Ulusal Bilincin İnşası adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Millî Edebiyat Dönemi'nde müstakil çocuk kitabı yayınlayan isim ve eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz: İbrahim Alaattin (*Çocuk Şiirleri, Sulh ve Harp*), Sabri Cemil (*Çocuklara Mahsus Küçük Şiirler*), Ali Ulvi (*Çocuklarımıza Neşideler*), Tevfik Fikret (*Şermin*), İsmail Hikmet (*Kır Çiçekleri*), İbrahim Aşki (*Çocukların Şiir Defteri*), Celal Sahir-Mehmet Asım (*Müntehap Çocuk Şiirleri -1, -2, -3*), Köprülüzade Mehmet Fuat (*Mektep Şiirleri-1, -2, -3, -4, -5, -6; Nasreddin Hoca*), Ziya Gökalp (*Altun Işık*), Ali Ekrem (*Şiir Demeti*), Abdürrahim Pertev (*Esir Çocuklara Ahlak Aşısı*).

2. MİLLÎ EDEBİYAT DÖNEMİNDE YAZILAN ÇOCUK KİTAPLARININ İÇERİĞİ VE TAŞIDIĞI PEDAGOJİK UNSURLAR

İbrahim Alaattin'in Satı Bey'in teşvikiyle 1911 yılında yayınladığı *Çocuk Şiirleri* adlı kitabı, Türk edebiyatında çocuk edebiyatı sahasında yazılmış ilk telif eser olma hüviyetine sahiptir (Canatağ, 2011: 290). Şair, 1922'de yine çocuklar için yazdığı *Sulh ve Harp*'in ön sözünde, *Çocuk Şiirleri*'nin çocuk edebiyatına öncülük ettiği ve kendisinden sonraki gelişmeleri tetiklediğini iddia eder. *Çocuk Şiirleri*'nin ön sözüne bakıldığında ise, çocuk yetiştirmenin önemine vurgu yapan şairin, özellikle de anne-babanın rolü üzerinde durduğu görülür. Ebeveynleri, çocuk eğitimi dolayısıyla en kıymetli eserleri veren en büyük müelliflere benzetir. Bunun yanı sıra kitabı yazmaktaki amacının çocuk eğitime katkı yapmak olduğunu, bu bağlamda vezin ve ahenk unsurlarıyla şiirin önemli bir araç teşkil ettiğini de hatırlatır.

Çocuk Şiirleri, şekil hususiyetlerinin yanı sıra ideolojik muhtevasıyla da Millî Edebiyat kanonu içerisinde yer alır. Zira şair, yeri geldiğinde çocuklara millî benlikleriyle alakalı hatırlatmalarda bulunmaktan da geri durmaz:

“Türkistandan altı yüz yıl evvel gelen muzaffer,

Aslı temiz, kanı temiz, kalbi temiz o Türkler.” (Gövsa, 1913: 16).

“(…) Türkler yiğit, arslan kanlıdır

Acizlere yardım etmek şanlıdır.” (Gövsa, 1913: 23).

Eserde ayrıca Allah sevgisi, bayrak sevgisi, anne sevgisi gibi konuların yanı sıra, Namık Kemal, Mithat Paşa, Ertuğrul Gazi gibi Osmanlı devlet adamı ve sanatkârlarının, çocuklarda tarih ve aidiyet bilinci yaratmak bağlamında övülüp tanıtıldığı görülür.

Çocuk Şiirleri'nin eğitsel kapasitesi, bu konuda avantaj teşkil eden görsel materyallerle de zenginleştirilmiştir. Övülen bazı tarihî kişilerin resimlerinin yanı sıra şiir başlıkları, sayfalar vs. hayvan, bitki figürleri gibi çeşitli görsellerle süslenmiştir. Kitapta Yeni Lisan'ın millî şekil olarak ön plana çıkardığı hece ile birlikte aruz ölçüsü de kullanılmıştır.

İbrahim Alaattin'in dönem içerisinde çocuklar için yazdığı önemli bir eser de *Sulh ve Harp* adlı manzum tiyatrodur. Ön sözde, söz konusu piyesi sahada gördüğü eksiklik dolayısıyla kız mekteplerinde okutulmak için yazdığını söyleyen şairin tıpkı *Çocuk Şiirleri* gibi alanında çığır açmasını temenni ettiği bu piyesi, “edebiyat-ı şebab” kategorisinde değerlendirmek suretiyle *Çocuk Şiirleri*'nden tefrik ettiği görülür. Bu durum, genel edebiyatın bir şubesi olarak görülen çocuk türünün de çocukluk döneminin yaş kategorileri ve kavrayış özelliklerine göre kendi içerisinde taksim edildiği ve ona göre bir anlatım ve telkin stratejisi takip edildiğini gösterir. Hal böyleyken İbrahim Alaattin'in *Sulh ve Harp* piyesinin *Çocuk Şiirleri*'ne nazaran dil ve anlatım özellikleri anlamında üst yaş kategorilerine hitap ettiği, en azından böyle bir amaç güttüğü söylenebilir. Burada önemli bir ayrıntı da piyesin yetişkinliğe adım atmak üzere olan kız çocuklarına yönelik telkin amacı gütmesidir. Bu durum İbrahim Alaattin'e, kadının nüfusun niteliği konusundaki belirleyici fonksiyonunu anlamak suretiyle, ulusun müstakbel annelerine yönelik müstakbil bir eser ortaya koyan ilk pedagog ve şair hüviyeti de kazandırmış olur. Bununla birlikte müellifin *Sulh ve Harp*'in ön sözünde dile getirdiği kitabın kendi türüne öncülük etme arzusunun geç çocukluk evresinden çok, kız çocuklarına özgülüğü ima ettiği söylenebilir.

İbrahim Alaattin'in, Kurtuluş Savaşı'nın başarıyla sonuçlandığı bir tarihte kaleme aldığı *Sulh ve Harp* piyesi, toplumda barış fikrinin egemen kılınmasına yönelik bir matrise sahiptir. Bunun için en elverişli ve kestirme yolun ise barış fikrinin öncelikle kadınların kalplerine yerleştirmek olduğu iddia edilir. Piyeste Sulh Meleği, dünyada barışı egemen kılmak için fikir sorduğu Tarih'ten şu cevabı alır:

“Dolaş ara şu cihanın

Neresinde varsa kadın

Neresinde varsa anne

Koş onların kalplerine” (Gövsä, 1922: 29).

Pedagog kimliği dolayısıyla çocuk eğitiminde ailenin, ailede de annenin rolünün farkında olan İbrahim Alaattin, bu işe geleceğin annelerini yetiştirmekle yatırım yapılabileceğini anlamış ve göstermeye çalışmıştır.

Balkan Harbi’nden Kurtuluş Savaşı’nın başarıyla sonuçlandığı tarihe kadarki savaş ve kriz ortamında, *Desitan-ı Harp* ve *Çanakkale İzleri*’nde olduğu gibi genellikle kin ve intikam şiirleri yazan, savaşı kutsayan şair, çocuklar için yazdığı şiirlerde bu izleklerden özenle kaçınmış, bilakis *Sulh ve Harp* tiyatrosunda olduğu gibi onlara barış fikrini aşılamaaya çalışmıştır.

Sulh ve Harp, şekil özellikleri bağlamında da dikkat çekici özellikler taşır. Manzum tiyatro tarzında kaleme alınan eserde hece ve aruz *Çocuk Şiirleri*’ndeki gibi karışık şekilde kullanılmıştır. Müellif ön sözde, hitap kısımlarında ahengi dolayısıyla aruzu, konuşma ve diyalog kısımlarında ise kolaylık ve sadeliği dolayısıyla heceyi tercih ettiğini söyler. Bunun dışında metnin bir kısmının bestelenmek suretiyle esere nota bilgisinin de eklendiği görülür. Anlatım ve şekil özellikleri görsellik yönünden de takviye edilen eser, ideal bir çocuk yapıtında olması gereken hemen hemen bütün özelliklere sahiptir.

Sabri Cemil’in İbrahim Alaattin’in *Çocuk Şiirleri*’yle aynı yıl (1911) yayınladığı (Hasan, 2010: 117-118) *Çocuklara Mahsus Küçük Şiirler*, tıpkı *Çocuk Şiirleri* gibi bizde çocuk edebiyatının geriliği, sebep ve sonuçlarını değerlendiren bir ön sözle başlar. Benzer mahiyetteki ön sözler daha sonraları Ali Ulvi’nin *Çocuklarımıza Neşideler*, Celal Sahir ve Mehmet Asım’ın birlikte hazırladıkları *Müntehap Çocuk Şiirleri* ile İbrahim Alaattin’in *Sulh ve Harp* adlı çocuk tiyatrosunda da tekrar edilecektir. Ön sözlerde genel hatlarıyla çocuk edebiyatının önemi ve bu türe olan ihtiyaca karşın bizde çocuk edebiyatının geriliğine vurgu yapan müelliflerin, bu şekilde eldeki eserleriyle türe katkı yapmak dışında bu konudaki edebî üretimi teşvik etmeye yönelik kanonik bir söylem de geliştirmeye çalıştığı açıktır. Hal böyleyken muhtevası çocuklara yönelik olan söz konusu çocuk kitaplarının ön sözlerinin de büyükleri çocuklar konusunda eğitime fonksiyonu icra ettiği söylenebilir.

Sabri Cemil’in ön sözü, çocuk edebiyatı konusunu gündeme getirmesi dışında, bu tür ya da konunun milliyetçi açıdan önemine de ışık tutması açısından ayrıcalıklı bir yere sahiptir. “*Milletin ilerlemesini isteyenler en önce küçük çocuklarının iyi terbiye edilmesi için bağıırıp çağırıyorlar, bu da çok doğrudur.*” diyen müellif, Türk milliyetçiliği, dolayısıyla da edebiyatının konuya terakki fikri çerçevesinden yaklaştığını ifade eder ki, aynı bakış açısı ve formülasyonun kadın eğitiminde de gözetildiği rahatlıkla söylenebilir. İyi terbiyeden kasıt ise, Batı tekniğiyle Türk-İslam kültürünün sentezinden ibaret yeni bir ruhtur. İdeolojik muhtevasını bu dinamiklerin şekillendirdiği Türk milliyetçiliği için kadın ve çocuk, öncelikli ıslah ve yatırım alanları olarak belirlenir. Kadının sosyal statüsünün tartışmaya açılması ile çocuk edebiyatının müstakil bir tür haline gelecek kadar gelişim katetmesini de büyük oranda bu ilgiye bağlamak mümkündür.

Hem dinî hem de millî terbiye amacı güden *Çocuklara Mahsus Küçük Şiirler*; Allah, peygamber sevgisiyle birlikte vatan, bayrak, askerlik, meclis vs. gibi millî değerlerin öğretilmesi ve sevdirilmesine de çalışır.

Ali Ulvi’nin *Çocuklarımıza Neşideler* adlı şiir kitabı 1912 yılında, Satı Bey’in ülkede çocuk ve halk edebiyatı sahasındaki geriliğe ve bunun sebeplerine dikkat çeken ön sözle birlikte yayınlanır. Bahsi edilen türlerdeki noksanlığa dikkat çekmek için bir konferans verdiğini ve çocuk metinlerine duyulan ihtiyacı dile getirdiğini söyleyen Satı Bey, çağrısına icabet ettiği için Ali Ulvi’yi övgü ve minnetle anar. Kitabın yazarı Ali Ulvi ise kendi ön sözünde, kitapta telif dışında çoğunluğu tercüme ve adaptasyon olan şiirlere yer verdiğini ve bu çalışmayı edebiyat sahasında eser vermekten ziyade bu türe olan ihtiyaç dolayısıyla kaleme aldığını belirtir.

Çocuklarımıza Neşideler’de Osmanlı ve Türk kimliği bazı yerlerde birlikte zikredilse de İbrahim Alaattin’in *Çocuk Şiirleri*’ndeki gibi Osmanlı kimliğinin daha baskın olduğu söylenebilir. Buna rağmen beynelmileliyet fikrinin eleştirilerek vatanseverlik ve milletseverlik fikirlerinin de benimsetilmeye

çalışıldığı görülür (Gövsa, 1912: 72). Ayrıca kitabın Balkan Savaşları'nın olduğu dönemde yayınlanması, çocuklara askerlik mesleğini sevdirmenin yanı sıra kin ve intikam duygularını da öğretme amacı güdülmesine neden olur. Sade Türkçe ve hece ölçüsünün kullanıldığı kitapta, çocuk kitaplarının vazgeçilmezi olan görsellikten de istifade edilmiştir.

Satı Bey'in yazılmasına vesile olduğu önemli bir çocuk kitabı da *Şermin*'dir. Servet-i Fünûn ve Türk edebiyatının en büyük şairlerinden Tevfik Fikret imzası taşıyan *Şermin*, Satı Bey'in Şişli'de açtığı okul ve yuva için Fikret'ten şiir yazmasını istemesi üzerine kaleme alınmıştır (Sever, 1996: 37). Kitabın girişinde yer alan İthaf adlı şiire düşülen "Yuva'nın mini mini yavrusuna" epigrafında geçen Yuva, Satı Bey'in bahsi edilen okulunda alt yaş kategorileri için düşünülen bölümün adıdır. Aynı şiirin dipnotunda Tevfik Fikret'in Yuva konusunda şu bilgiyi aktardığı görülür (1914: 3): " 'Yuva' fazıl kardeşim Satı Bey'in 'Yeni Mektep'inde mini minilere mahsus kısım için tercihen intihap edilen güzel isimdir."

Tevfik Fikret, dönemin diğer çocuk kitaplarının aksine *Şermin*'de din ve milliyet konularına mesafelidir. İstisnai olarak Ezan adlı şiirde yanlış dinî eğitim vurgusu, Öksüz'de ise vatan konusunda bir göndermeye tesadüf edilir: "Vatan, öksüzler anası/ Yaşatırsak, bir o yaşar.../ Yaşasın ta haşre kadar!" (Tevfik Fikret, 1914: 26). *Şermin*, hece ölçüsü ve sade Türkçenin yanı sıra Türk milliyetçiliğinin yeni nesillerin ideolojik eğitimi bağlamında önem verdiği ve müstakil bir tür olarak şekillenmesine katkı yaptığı bir konjonktürde çocuk edebiyatı sahasında yazılmış olması dolayısıyla da önemlidir. Din ve milliyet öğreticiliğine soyunmasa da *Şermin*'in genel anlamda ahlak eğitimiyle birlikte çocuklara aydınlanma ve kalkınmayı amaçlayan bilim ve sanat zevki aşılama çalıştığı açıktır.

Çocuklar için kaleme alınan bir diğer şiir kitabı, İsmail Hikmet'in ön sözünde Tevfik Fikret'in *Şermin*'ini örnek aldığı ve Fikret'in ruhuna armağan ettiğini söylediği *Kır Çiçekleri*'dir (1915). Önceki çocuk kitaplarının aksine millî mevzuların yoğunlukta olduğu *Kır Çiçekleri*'nde bayrak sevgisi (Bayrak, Renkler); askerliğin kutsallığı ve yüceliği (Askerler); vatan için çalışma vurgusu ve vatan sevgisi (Yadı Vatan); şefkat, merhamet ve dayanışma duyguları (Fakir Çocuklar); vatanın uğradığı felaketler (Vatan Masalı) ve kurtuluşu (Yeni Vatan Masalı) gibi konu ve izleklere tesadüf etmek mümkündür. Kitapta yer alan şiirlerden 1913 tarihli Vatan Masalı, Balkan hezimetinin; 1915 tarihli Yeni Vatan Masalı ise Çanakkale zaferinin doğurduğu ümit duygularının etkisinde yazılmıştır. Dönemsel bağlam ve milliyetçi imajlar yönünden zengin olan *Kır Çiçekleri*, örnek aldığı Tevfik Fikret ve kitabı *Şermin*'den ideolojik anlamda büyük farklılıklar arz ederken, millî şuur inşası bağlamında da kendi tür ve kulvarında ayrıcalıklı bir yere sahiptir.

Dönemin çocuk mahsulleri arasında zikredilmesi gereken önemli bir yapıt da İbrahim Aşki'nin 1917 yılında yayınladığı *Çocukların Şiir Defteri*'dir. Masal tarzı ve şiirlerdeki imajları tasvir eden resimlerle doğru bir anlatım stratejisi benimseyen şairin millî konulara pek girmedeği görülür. Allah, peygamber ve padişah övgüsüyle başlayan eserde ulus kimliğine gönderme yapan tek şiir, arka planında ay yıldızlı bayrak figürünün bulunduğu Bayrağımız şiiridir: "Bu al bayrak Türk ilinin bayrağı,/ Evet bütün müminlerin sancağı;" (1917: 6). Dönemin savaş ve kriz ortamında kaleme alınan çocuk kitaplarının yetişkin mahsullerinin aksine, devrin koşullarından ve bu koşulların etkisindeki yaratıcı şuurun tahassüslerinden bilinçli bir şekilde soyutlandığı söylenebilir.

Millî kimliğin çocuk psikolojisine uygun olmayan ötekine muhalif konumunun ürettiği sertlik ve şiddet, çocuk mahsullerinde millî konulara mesafeli durmanın temel gerekçesi olmakla birlikte, şuur inşasında nefret söylemi ve sevgi dili arasındaki ayrımı fark edenlerin bu hassas dengeyi gözetmek suretiyle başarılı üretilere imza attığı da görülür. İbrahim Alaattin, İsmail Hikmet, Ziya Gökalp bunların başında gelir. Öte yandan çocuk mahsulleri ve kitaplarındaki ideolojik muhtevayı da salt millî konulara açık ve doğrudan göndermelerle sınırlı tutmamak gerekir. Terakki fikri bağlamında övülen okul, bilim, sanat ve bunlarla alakalı tali izlekleri de ulus retoriği içerisinde değerlendirmek gerekir. Çünkü çocuk konusunun gündeme alınmasının temel gerekçelerinden biri de terakki fikridir. Kurtuluş fikri etrafında birleşen Türk aydın ve sanatkârı, bunun ancak teknik ve ekonomik ilerlemeyle, bu hamlenin ise eğitimle mümkün olabileceğine kanaat getirmiş ve bu bağlamda çocuğa ulusun geleceğine yönelik bir yatırım aracı olarak bakmıştır. Bu çerçeveden bakıldığında, Terakki şiirinde olduğu gibi çocuklara bilim ve öğrenme merakı aşılama çalışan *Çocukların Şiir Defteri*'ni bu yönüyle de millî estetiğin bir örneği olarak değerlendirmek yerinde olur:

“Arş ileri arş ileri!

Ne istesen ilerdedir;

Arş ileri arş ileri!

Bulalım ilmi nerededir;” (İbrahim Aşki, 1917: 7).

Yeniçağ felsefesi ve biliminin bir ürünü olan terakki fikri, insan bilgisinin durmadan geliştiği ve gelişeceğini, insanın bilgi yoluyla doğaya ve topluma çekidüzen vereceğini savunur (Özlem, 2005: 206). Bu fikir, yüzünü Batı’ya dönmüş Türk milliyetçileri ve kurtuluş taraftarlarının da siyasi ve toplumsal inkıraz karşısında en önemli sığınağı ve ümit kaynağıdır. Hatta ilerleme fikrinin, zaman zaman din ve milliyet hissi gibi otantik değerlere eklemlenen modern ve Batılı oluşun vasıtası olarak millî kimliğin bir yapıtaşı şeklinde kodlandığı da görülür. Nitekim İbrahim Aşki’de görüldüğü gibi çocuk nevinde eser verenler, öğrenmeye en iştiaklı oldukları bir dönemde çocuklarda ilerleme fikrinin temel argümanları olan bilim ve sanat merakı uyandırmayı temel gaye edinmişlerdir. Hatta Tevfik Fikret’in *Şermin*’i bu konuyu öncelemesi bakımından uç bir örnek sayılabilir.

Çocukların anlayabilecekleri sadelikte bir Türkçe ve büyük oranda hece ile kaleme alınan *Çocukların Şiir Defteri* de diğer çocuk kitapları gibi Yeni Lisan’ın Türk milliyetçiliği bağlamında yaygınlık kazandırmaya çalıştığı dil ve ölçü enstrümanlarının popülaritesine katkı yapar.

Celal Sahir ve Mehmet Asım’ın (1918); İbrahim Alaattin, Ziya Gökalp, Ali Ulvi, Ahmet Cevat, Tevfik Fikret, Mehmet Emin, Sabri Cemil, Aka Gündüz, İsmail Hikmet, Kazım Nami, Rıza Tevfik, Celal Sahir, Muallim Naci ve Namık Kemal’den seçtiği şiirlere yer verdiği *Müntehap Çocuk Şiirleri*, dönemin çocuk kitapları arasında derleme tarzıyla dikkat çeken bir yapıttır. Kitapta şiirleri olan isimlerin çoğu dönem içerisinde çocuk türünde yazmakla birlikte, Muallim Naci ve Namık Kemal gibi Tanzimat nesline mensup şairlerin türün yetkin örneklerini vermekten ziyade daha çok kültürel miraslarından istifade edilmek maksatlı olarak kitaba dâhil edildiği söylenebilir. Bunlardan Namık Kemal, vatan fikrinin öncüsü olması dolayısıyla ayrı bir önem ve önceliğe sahiptir. Dönem içerisinde büyüklere ilham kaynağı olmasının yanında burada görüldüğü üzere çocukların da fikir ve şahsiyetinden haberdar olunması istenen tarihî kişilikler arasında yer alır.

Müntehap Çocuk Şiirleri, bu türün klişesi durumuna gelen ve çocuk edebiyatı sahasındaki geriliğimizden dem vuran bir ön sözle başlar. Okullarda okutulacak metin sıkıntısını hatırlatan editörler, bu bağlamda kitaptaki şiirlerin fikir ve lisanca üçe taksim edilip sırasıyla 1, 2 ve 3’ler için hazırlandığı, hatta yeri geldiğinde gerek dil gerekse de fikrî anlamda sadeleştirildiklerini söyler. Nitekim bazı kelimelerin daha sade karşılıklarının da dipnotlarla verildiği *Müntehap Çocuk Şiirleri*, editörlerin belirttikleri şekilde devre-i ula, devre-i mutavvasıta ve devre-i aliye şeklinde üç kategoriye ayrılıp farklı ciltler halinde basılır. Bu taksimatta dönemin ilköğretim sisteminin esas alındığı açıktır. Zira 1913’te çıkarılan Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati ile ibtidai ve rüştiye tek bir çatı altında birleştirilmek suretiyle ilköğretim sistemi her biri iki yıllık bir dönemi kapsayan devre-i ula, devre-i mutavvasıta ve devre-i aliye olmak üzere 6 yıllık bir süre olarak planlanmıştır. Cumhuriyet Dönemine kadar devam eden bu sistemde, devrelerden ilk ikisi eski ibtidailere karşılık gelirken, sonuncusu rüştiyelere denk görülmüştür. Celal Sahir ve Mehmet Asım, *Müntehap Çocuk Şiirleri*’nde derledikleri şiirleri, bu hiyerarşiyi esas alarak çocukların seviyelerine göre üç kategoride değerlendirmişlerdir. İlk cildin kapağında devre-i ula ve hemen altında “Bilumum mekatib-i ibtidaiyenin birinci ve ikinci senelerinde ezberlenecek, inşad edilecek manzumelerden mürekkeptir.” bilgisine yer verilmiş, devre-i mutavvasıta başlığını taşıyan ikinci ciltte bu bilgi “mekatib-i ibtidaiyenin üçüncü ve dördüncü senelerinde” şeklinde değiştirilmiştir. Eserin devre-i aliye için düşünülmüş üçüncü cildinde ise “üçüncü ve dördüncü seneler” bilgisi tekrar edilmiştir.²

Müntehap Çocuk Şiirleri, bilişsel kapasite dışında kendi içinde konu yönünden de taksim edilmiştir. Ciltlerdeki konu başlıkları birinci ciltte “din, aile, vatan, mektep, sanat, mevsimler, tabiat”; ikinci ciltte “din, aile, vatan, mektep, sanat, tabiat”; üçüncü ciltte “din, aile, insanlar arasında, sanat, mevsimler, büyüklerimiz” şeklindedir. Bu durum, çocukların kavrayış özellikleri dışında konu yönünden de seçici

² Halbuki editörlerin taksimatına göre bu bölümün beşinci ve altıncı seneler için düşünülmüş olması gerekirdi. Konular dışında dil ve anlatım özelliklerindeki farklılık da bu cildin editörlerin planladıkları gibi devre-i aliye, yani beş ve altıncı seneler için hazırlandığı izlenimi verir. Bu durum, kapaktaki “üçüncü ve dördüncü seneler” bilgisinin güncellenmesinin unutulduğu ihtimalini güçlendirmektedir.

davranıldığını, çocuklara konu bağlamında öncelik belirleme kolaylığı sağlandığını gösterir. Öte yandan konu sıralamasına aynı zamanda, söz konusu değerlerin önem ve öncelik sırasına vurgu yapan hiyerarşik bir düzen olarak da bakmak mümkündür. Bilişsel kapasitelerinin daha da arttığı düşünülerek üçüncü ciltte sosyal konuların ve tarih şuurunun da eklendiği söz konusu değer hiyerarşisi, editörlerin kimliğin yapı taşı olarak düşündüğü ve seçtikleri şiirler vasıtasıyla katkı yapmak, geliştirmek istedikleri alanlara tekabül eder. Bu inşa stratejisi, Türk milliyetçiliğinin Türklük, İslamlık ve çağdaşlık formülüyle de uyumludur.

Müntehap Çocuk Şiirleri'nin ön sözünde, kitabın hazırlanış amaçlarından birisinin de millî ve dinî terbiye olduğu söylenir. İlahi, Asker Duası, Vatan Şarkısı, Osmanlı Bayrağı, Orağa Giderken, Tanrı Misafiri gibi bu amaçla yazılmış birçok millî konulu şiire yer verildiği görülür. Bunlardan Ziya Gökalp'in kaleme aldığı İlahi şiiri tam da editörlerin bahsini ettiği bu iki amacı bir arada teklif eden bir bakış açısına sahiptir:

“Yüce Tanrı! Biz ki yavru Türkleriz,

Sana geldik, vatan için duaya!

(...)

Hilal haça yenilmesin: Amin!

Türklük bitti denilmesin: Amin!” (Sahir ve Asım, 1919a: 6).

Toplum için yeni olan Türk milliyetçiliğinin din kültürüyle örtüştürülmesi ve eşitlenmesi, ikna ve inşa imkânı bağlamında kayda değer bir kolaylık sağlar. Bu mantık ilgisinin, çocuk söz konusu olduğunda ise daha basit olması gerekir. Ziya Gökalp'in de Türklüğü ve vatani çocukların daha aşına oldukları dinî bir imajla ve galibiyeti arzu eden bir müsabaka mantığı içerisinde tarif ederek bu sadeliği yakaladığı söylenebilir.

Müntehap Çocuk Şiirleri, kapak dışında herhangi bir görsellik içermez. Buna karşın bestelenmiş bazı şiirlere notalarıyla birlikte yer verildiği görülür.

Sade lisan ve hece ile kaleme alınan şiirlerin toplandığı *Müntehap Çocuk Şiirleri*, farklı bakış açılarına sahip ve farklı pedagojik yaklaşımların ürünü olan şiir ve şairleri bir araya getirmesi açısından önemlidir. Şiirlerin yaş kategorileri gözetilerek fikir ve dil yönünden taksim edilmesi, kelimelerin daha sade karşılıklarının dipnotla verilmesi de kitabın ayırt edici özellikleri arasında sayılabilir.

Derleme tarzıyla oluşturulan bir çocuk kitabı da Köprülüzade Mehmet Fuat'ın *Mektep Şiirleri*'dir. *Mektep Şiirleri*, tıpkı *Müntehap Çocuk Şiirleri* gibi çocukların bilişsel seviyesi gözetilerek dil ve anlam yönünden kategorilere ayrılmıştır. İptidaiyelerin 1, 2, 3, 4, 5 ve 6'ncı sınıfları için düşünülmüş şiirler, “İptidaiyelerin birinci sınıfına mahsustur.”, “İptidaiyelerin ikinci sınıfına mahsustur.” vs. şeklindeki ibarelerle farklı zamanlarda bir seri halinde yayınlanmıştır. Kitapta Mehmet Emin, Ali Ulvi, Siracettin, Orhan Seyfi, Ziya Gökalp, Samih Rifat, Halit Fahri, İbrahim Alaattin, Ali Ekrem, Tevfik Fikret, Faik Ali, Ömer Seyfettin, Hüseyin Siret, İsmail Safa, Mehmet Akif, Celal Sahir, Yusuf Ziya, Enis Behiç, Togan, Namık Kemal, Ali Canip, Rıza Tevfik, Fazıl Ahmet, Recaizade Mahmut Ekrem gibi isimlerden şiir örneklerine tesadüf etmek mümkündür. Ayrıca herhangi bir isim ve imza taşımayıp da bunlardan Nasreddin Hoca konulu olanların Köprülüzade'nin diğer bir çocuk şiirleri kitabı olan *Nasreddin Hoca*'da da tekrar edilmesinden hareketle Köprülüzade'nin kendi kaleminden çıktığına kanaat getirilen şiirlere de yer verildiği söylenebilir.

Konu yönünden herhangi bir tasnif yapılmadığı ve şiirlerin karışık olarak sıralandığı *Mektep Şiirleri*'nde ağırlık millî konulu şiirlerdedir. Hep Vatan, Şehit Haremi, Arslan Yavrusu, Sancak, Vatani Sev, Ya Gazi Ol Ya Şehit, Osman Gazi Kurultayda, Güzel İzmir İçin, Yetim Çocuklar, Bayrak, Abide-i Hürriyet Karşısında, Polvan Veli, Asker Annesi, Namık Kemal, Mithat Paşa, Bülbül, Şehit Oğlum, Anadolu'ya, Ervah-ı Şüheda, Köylünün Cevabı, Murabba, Anadolu, Baba Nasihatı, Gurbet Yolcuları, Türk Kızı Diyor Ki, Yavrumuzu Çoğaltalım, Gemiciler, Çanakkale Şehitliğinde, Altın Yurt, Kaval, Altın Destan, Teselli, Gelibolu Sırtlarında, Şehit Mezarı, Nöbetçi ve Yıldız millî hassasiyetlerin dile getirildiği şiirlerdir. Bununla birlikte Köprülüzade'nin 12 Mart 1921'de TBMM tarafından millî marş olarak kabul edilen Mehmet Akif'in İstiklal Marşı adlı şiirini de 1922'de yayınladığı serinin altıncı cildinin sonuna eklediği görülür.

Yer verilen isimler, seçilen şiir örnekleri, bunların dil ve anlatım özellikleri yönünden çocukların seviyelerine göre tasnif edilmesi vs. gibi kıstasların belirlediği *Mektep Şiirleri*'ndeki derleme tarzı, Köprülüzade'nin pedagojik anlayışı ve millî hassasiyeti konusunda da ipuçları barındırır. Şiir türü, görsellik, fabl türü, Nasreddin Hoca hikâyeleriyle başvurulmuş mizah en önemli eğitsel unsurlar olarak ön plan çıkar. Tanzimat Dönemi'nden kendi dönemine kadar, farklı ideolojik ve sanat anlayışlarına rağmen vatanın kurtuluşu ya da yükselişi ekseninden ortak bir amaca hizmet ettiğini düşündüğü isimleri yine böyle bir amaçla bir araya getirmesi, bunların temsil ve telkin ettikleri değerleri ülkenin çocuklarına emsal olarak sunması da ayrı bir şuur göstergesi sayılabilir. Çocuk dağarcığı dışında dil yönünden Yeni Lisan politikalarıyla da uyumlayan bu kuşatıcılığın temel gerekçesi ise birlik ve beraberlik fikri olmalıdır.

Köprülüzade, sanat ve fikirce uyumlayan şairleri ulusun geleceğini ilgilendiren çocuk konusu etrafında yan yana getirmiştir. Benzer bir çaba Yeni Lisan ve Millî Edebiyat fikrine hizmet önceliğiyle eski ve yeni kuşağı bir araya getiren Ruşen Eşref'in mülakatlarında da görülür. Bu uygulamalar Yeni Lisan ve Türk milliyetçiliğinin oluşturmaya çalıştığı kanonik söylemin sadece eleştirmek ve dışarda bırakmakla değil, aynı zamanda asgari müşterekler bulmak ve icat etmekle de işlerlik kazandığını gösterir. Çocuk eğitimi ve akılcılık konusundaki katkısı ödüncülen Tefik Fikret bunların başında gelir. Milliyetçiliğe mesafeli yaklaşan Mehmet Akif'in İslamcılığı faydalı görülen bir başka mevzudur. Vatan ve millet hassasiyetinden övgüyle bahsedilen Namık Kemal ise en önemli ilham kaynağıdır. Sözgelimi *Mektep Şiirleri*'nde birlik fikrinin vurgulandığı Murabba şiirine yer verilen Namık Kemal, Ali Ulvi'nin Namık Kemal başlıklı şiirinde bu defa konu olarak vardır: "*Vatan, millet ne demek? Kimse yoktu fark eden! / Hürriyeti, vatani bize odur öğreten.*" (Köprülüzade, 1922: 61). Millî Edebiyat anlatısında vatan ve milletle özdeşleşen öncü rolü sıklıkla tebcil edilen ve efsanevi kişiliğine telmihte bulunulan Namık Kemal, Mithat Cemal'in *Kemal* piyesinde olduğu gibi müstakil eserlere de konu ve başlık olur. *Vatan Yahut Silistre*'de ortaya koyduğu vatan ve aşk ikilemi, aşkın vatan sevgisine feda edilmesi ve kadının cepheye olan iştiraki ise dönemin Türk tiyatrosunun en çok ödünclediği konu başlıklarıdır.

Köprülüzade'nin (1918) Nasreddin Hoca hikâyelerini nazma döktüğü *Nasreddin Hoca* kitabı, öğreticilikte mizahı esas alması dolayısıyla dönemin çocuk kitapları içerisinde ayrı bir yere sahiptir. Yeni Lisan'ın halk dili dışında edebiyatını da millî anlatının merkezine taşımaya çalışmasının çocuk edebiyatı sahasındaki ilk tezahürü, Ziya Gökalp'in Türk masal ve efsanelerini çocuklar için manzum olarak yeniden kaleme almasıdır. Köprülüzade'nin benzer bir amaç ve öncelikle Nasreddin Hoca hikâyelerini manzum şekilde yazması ise bu konuda gerçekleştirilen ikinci önemli ve başarılı hamledir. Nasreddin Hoca'nın Türk kültürü içerisindeki yeri ve önemini vurguladığı, ona yönelik haksız ithamlar ve yaşadığı dönemle alakalı yanlış bilgileri düzeltmeye çalıştığı ön sözde Köprülüzade, bu girişimini Hoca'nın millî bir şahsiyet olması ve bu güne kadar bu yönünün ihmal edilmiş olması gerekçesine dayandırır. Köprülüzade, bu fikrin çocuklar için faydalı görülmesi ve kitaba dönüşme serüvenini ise şu şekilde izah eder:

"Memeleketimizde Çocuklarımıza Neşideler ve Çocuk Şiirleri ile, bilhassa merhum Tefik Fikret'in Şermin ile başlayan çocuk edebiyatı için Nasreddin Hoca'nın gayet iyi ve çok millî bir mevzu teşkil edeceğini bundan iki sene evvel düşünmüş, hatta üç dört parça da yazmışım. Küçük sınıflarda muallimlikle meşgul bazı dostlar, bu gibi hikâyelerin çocuklar üzerinde çok mükemmel bir tesir bıraktığını söyleyerek daha bu vadede manzumelere muhtaç olduklarını söylediler. Çok millî olan bu mevzunun çocuklarımızı pek ziyade alakadar edeceğini zaten evvelce de tahmin etmişim. Binaenaleyh, bu teşvikten de yeni bir cesaret alarak, bu küçük kitabı teşkil eden manzumeleri yazdım. Ekserisi çok ahlaki bir mahiyeti haiz olan bu hikâyelerin muallimlerimiz için zararsız bir yardımcı ve küçüklerimiz için ise herhalde can sıkımayacak faydalı bir kuraat kitabı olacağını kuvvetle ümit ediyorum. Şimdiki korkunç ahlaki buhranın zayıf ruhlara yaydığı karanlık düşüncelere rağmen, milletinin yarınını, maddi, ahlaki yükselişine iman eden ve bunu yalnız bu günün çocuklarından bekleyen eski muallim, şu küçük eseriyle, onlara karşı borçlu olduğu hizmetin bir kısmını ifa edebilirse, kendisi için ne büyük teselli!" (Köprülüzade, 1918: 11-12).

Nasreddin Hoca'nın Türk hikmet ve zarafetini temsil ettiğini söyleyen Köprülüzade, görüldüğü üzere bu fikrine binaen Hoca'nın nüktelerine ahlaki bir eğitim aygıtı olarak başvurmuştur. Onun bu konuda

elini güçlendiren şey ise fikrin muhayyileye taşınması ve oradaki kalıcılığına katkı yapan mizahtır. Mizah yönünden zengin olan hikâyelerin nazma dökülmesi ise ezbere yatkın olan çocuk dimağı için ayrı bir kolaylık sağlar. Ayrıca incelenen nüshada yer almasa da, şairin kitabın sonunda yer alan bilgi notundan anlaşıldığı kadarıyla ressam Ağyan Efendi tarafından 21 parça levha hazırlanmış ve bunlar metinden ayrı şekilde basılmıştır. Köprülüzade, son notta bu resimlerin ilgili yerlere yerleştirilmesini ise okuyucudan rica etmektedir. Bu da göz önünde bulundurulduğunda, *Mektep Şiirleri*'nin çocuk muhayyilesi ve zevki için şiir, mizah ve görsellikle başarılı bir kombinasyon oluşturduğu söylenebilir.

Dönemin önemli pedagog şairlerinden biri de Ziya Gökalp'tir. Onun *Altın Işık*'ı (1923), çocuklar için kaleme alınmış mensur hikâye ve manzum masallardan oluşur. Gökalp'in esasında *Kızıllema*'dan (1914) itibaren başlattığı Türk masal ve hikâyelerinin yeniden yazımından ibaret olan bu üretim şekli, millî kültür planlaması doğrultusunda gerekli standardın yakalanmasına yönelik en önemli hamlelerden biridir. Temel amaç ise millî karakterin en saf halini temsil ettiği düşünülen halk kültüründeki millî özü çocuklara aktarabilmektir. Gökalp'in bayraktarlığını yaptığı halk kültür ve edebiyatını merkeze alan bu üretim modeli, çocuk edebiyatı gibi yetişkin edebiyatını da etkisi altına almakta gecikmeyecektir.

Ziya Gökalp'in *Altın Işık* dışında kalan ve nazma döktüğü birçok Türk masal ve efsanesini daha, aynı zamanda çocuk eğitimi bağlamında ve onlar için yapılmış edebî üretim kategorisinde değerlendirmek mümkündür. *Kızıllema*, Ülker İle Aydın, Küçük Şehzade, Polvan Veli, Alageyik, Kurt İle Ayı; *Kızıllema* kitabında yer alan ilk masal denemeleridir. Gökalp, bütünüyle bir çocuk kitabı sayılabilecek *Altın Işık*'ta kaleme aldığı masalları ise bu defa alışlageldiği şekliyle, mensur olarak düzenler. Kitapta Keloğlan, Tembel Ahmed, Kuğular, Nar Tanesi Yahut Düzme Keloğlan, Keşiş Ne Gördün?, Pekmezci Anne, Yılan Bey İle Peltan Bey gibi mensur hikâye ve masalların yanı sıra Kolsuz Hanım, Küçük Hemşire adlı manzum masal örneklerine de yer verir.

Ziya Gökalp'in çocuklar için yazdığı şiirler; konu, üslup, dil özellikleri, ithaf, epigraf ve mısra uzunlukları gibi şekil özellikleriyle diğer üretiminden ayırt edilebilir. Söz gelimi "Çocuklar için" ithafını taşıyan İlahi şiirinde Gökalp'in Türk çocuklarına kökenlerini hatırlattığı görülür. Bu aynı zamanda Satı Bey'e karşı savunduğu milliyetçi pedagojinin de bir gereğidir:

*"Yüce Tanrı! Kalbimizi uyandır,
Yasamızın manasını duyalım!
Beşbin yıldır Türk onunla şanlanır,
Biz de Türk'üz, soyumuza uyalım!"* (Gökalp, 1989a: 57).

Çocuk şiirlerine epigrafla da gönderme yapan Gökalp, Şehid Haremi şiirine "Beşik Sallarken" notunu düşmüştür. Bazen de ayırt ediciliği Yeşil Boncuk şiirinde olduğu gibi şiir adı ve anlatım tarzıyla temin eder:

*"Ben bir küçük çocuğum,
Var bir yeşil boncuğum.
Üstünde bir güzel kız
Resmi var; Ay ve Yıldız"* (Gökalp, 1989a: 68).

Çocuk Duaları şiirinde ise isim ve dizelerin kısalığı, ilk göze çarpan hususiyetlerdir:

*"Gazada ordu,
Çıkar Bozkurd'u
Kurtarsın yurdu
Ey yüce Allah!"* (Gökalp, 1989a: 122).

Gökalp pedagojisinde Türklük motifleri eklenerek yeniden yazılan halk masal ve hikâyeleri, bunların çocuk bilinç ve muhayyilesine yatkın dil, anlatım ve imaj hususiyetleri kilit bir rol üstlenir. Bu yöntem, telkin kudreti anlamında Gökalp anlatısına ayrıcalıklı bir yer kazandırır. Denilebilir ki dönemin çocuk

edebiyatı sahasında millî terbiye konusunda en doğru yöntemle en çok çaba sarf eden kişi Ziya Gökalp'tir.

Gökalp'in büyük kısmı çocuk şiirlerinden oluşan ilk şiir kitabı *Kızılma'nın* (1914) özellikle de Masallar alt başlığını taşıyan bölümü tamamıyla çocuklara hasredilmiş durumdadır. *Altın Işık*, bütünüyle çocuklar için yazılmış mensur ve manzum masal ve hikâye örneklerinden oluşmaktadır. İlk kitabında çocuk şiirlerinin ağırlıkta olması ve ilk bölümünün çocuklar için düşünülmesi, benzer amaç ve önceliğin *Altın Işık'ta* da devam ettirilmesi, çocuk konusunun Gökalp düşüncesinde ayrı bir önem ve yer teşkil ettiğini gösterir.

Çocuk, Türk milliyetçiliğini besleyen Gökalp düşünce sistematığının taşıyıcı kolonlarından biridir. Terbiyenin amacını millî fertler yetiştirmeye hasreden, millî fertlere sahip olmayı da millet olmakla koşut gören Gökalp (1972: 18) için çocukluk, bu inşa sürecinin en verimli olacağını düşündüğü çağdır. İnsanın en derin duygularının ilk terbiye döneminde oluştuğunu iddia eden şairin, Türk çocuğu için baz aldığı değer yargıları ise yetişkinler için yaptığı kültürel üretimin de özünü teşkil eden Türklük, İslamlık ve çağdaşlık formülüdür.

Halide Edip anılarında Gökalp'in daima Türk kadını ve çocuğu ile ilgili hülyalar kurduğuna şahitlik ettiğini söyler (Adıvar, 2014: 216). Halide Edip'in aktardığı bu bilgide kadın ve çocuk izleklerinin bir arada anılması tesadüfi değildir. Anelik ve mürebbi sıfatıyla çocuk meselesinin odağında yer alması kadını da Gökalp pedagojisinin bir parçası haline getirir. Malta sürgünü esnasında ailesine yazdığı mektuplarda bu pedagojinin bazı tezahürlerini gözlemek mümkündür.

Gökalp, eşine kızlarının eğitimi ve onlara karşı takınması gereken tutum ve davranışlar hakkında tavsiyelerde bulunmak dışında, kızlarına da onların yaş ve cinsiyet hususiyetlerini gözeten bir hitap ve eğitim şekliyle toplamda 571 mektup yazmıştır. Bu sayı, Gökalp'in sürgün kaldığı 1 yıl 11 aylık süre (Tansel, 1989: 40) ile orantılandığında neredeyse her güne bir mektubun düştüğü görülür. Kardeşine yazdığı 5 mektup dışındakilerin tamamının eşi ve çocukları, bunlardan yarısından çoğunun da çocuklarına hitaben yazılmış olması (Argunşah, 1996: 247) ilk anda bu yoğunluğun ailesinden ayrı kalmak ve hapis psikolojisinden kaynaklandığı izlenimini verse de Gökalp'in sürgün öncesi yaptığı teorik ve edebî üretimin fikrî bağlamı göz önünde bulundurulduğunda bunun aile ve çocuk konusuna verdiği önemden kaynaklandığı rahatlıkla görülebilir. Kaldı ki bunu mektuplarının ferdi sıkıntı ve endişelerden sıyrılmış, milleti ve ailesinin refah ve mutluluğuna odaklanmış muhtevastan da çıkarmak mümkündür. Söz gelimi kızları Seniha, Hürriyet ve Türkan'a hitaben yazdığı 22 Aralık 1919 tarihli mektubunda, vaktini nasıl geçirdiğini soran kızlarına esas itibariyle onların vakitlerini nasıl geçirmeleri gerektiğine yönelik ima mahiyetinde şu cevabı verir: "*Burada millî musikimizi dinliyor, millî masallarımızı ve şiirlerimizi işitiyor, millî felsefemizi yaşıyoruz. İşte vaktimi nasıl geçirdiğime dair sorduğunuz suallere cevabım!*" (Gökalp, 1989b: 114).

Sürgün gittiği tarihlerde 16 yaşında olan Seniha'ya, 10 yaşında olan Hürriyet'e ve daha 11 aylık olan Türkan'a dahi sürgün ve hapis kaldığı 2 yıllık süre boyunca toplamda 321 mektup yazan Gökalp, bu vesileyle çocuk eğitimi dışında kız eğitimi ve psikolojisine yönelik değerlendirmelerde de bulunur. Mektepli Hanım Kızların Marşı adlı şiiriyle gönderme yaptığı kız çocuklarının eğitimi konusuna modernist ve eşitlikçi bir çerçeveden yaklaşması, Türk ulus hareketinin ideoloğu olması hasebiyle ayrıca önemlidir.

Abdürrahim Pertev'in çocuklar için kaleme aldığı *Esir Çocuklar İçin Ahlak Aşısı*, gerek yazılış öyküsü gerekse de amacı bağlamında dikkat çekici teferruatlara sahiptir. I. Dünya Savaşı'nda Ruslarla girilen muharebede esir düşen Abdürrahim Pertev, Hazar Denizi'ndeki bir adada yer alan esir kampına gönderilir. Dokuz bin civarında Türk ve Müslüman esirin olduğu kampta, yüz yirmi civarında da kimsesiz çocuk bulunmaktadır. Abdürrahim Pertev iki öğretmen arkadaşıyla beraber bu çocukların eğitimi için bir okul projesine girişirken bir taraftan da derslerde okutulacak didaktik metinler hazırlama işine koyulur. *Esir Çocuklar İçin Ahlak Aşısı*, bu dönemde ve bahsi edilen gerekçeyle kaleme alınmış metinlerden oluşur. Abdürrahim Pertev ilkin Bakü'de bastırıldığı bu şiirleri, yurda döndükten sonra "mektep talebelerine ithafen" bir kez daha yayınlar. Kitabın muhtevastına bakıldığında, metinlerin içinde üretildiği koşulların telkin edilen fikirler üzerinde belirleyici olduğu görülür. Çocuklara uygulanan Ruslaştırma politikasının farkında olan şair, bir taraftan dinî hassasiyetlere vurgu yaparken diğer taraftan kurtuluş ümitlerini canlı tutmak suretiyle onlara direnme gücü kazandırmaya çalışır:

“İslam olan başka dine giremez
 Olamaz.. olamaz bu.. olamaz
 Ben ölürüm böyle şeye giremem
 Ben İslam’ım asla Gavur olamam
 Benim kanım bakın İslam kanıdır
 Beni başka millet yapan canidir”
 (...)

“Fakat beni şimdi Türkler arıyor
 Yakınlarda onlar bizi bulacak

Allah bizi büyük millet yapacak.” (Abdürrahim Pertev, 1924: 5-6).

Hece ölçüsüyle kaleme alınan, dili de çocukların anlayabilecekleri sadelikte olan bu kitap ve şiirlerin telkin kudreti ve bu anlamdaki özgünlüğü, ön sözünde belirtilen ilginç yazılış öyküsünden gelir. Şair, şiirlerin içinde vücut bulduğu zorlu koşulları, Türk-İslam çocuklarının maruz kaldığı güçlük ve tehlikeleri bir ibret vesikası olarak hem büyüklerin hem de çocukların dikkatine sunmak suretiyle algı ve öğrenmeye pozitif etkisi olan ajitatif bir atmosfer oluşturur.

Çocuk edebiyatı sahasında bahsedilmesi gereken önemli eserlerden biri de Ali Ekrem’in *Şiir Demeti*’dir. 1924 yılında yayınlanırsa da kitap büyük oranda Millî Edebiyat Döneminde yazılmış hatta yayınlanmış şiirlerden oluşur.³ Ali Ekrem, Nasreddin Hoca hikâyelerinden hayvan masallarına, bilmecelelerden marşlara kadar geniş bir tür ve şekil kompozisyonuna sahip bu kitabında dinî, millî ve ahlaki değerlerin öğreticiliğini yapar. Öte yandan bu klasik repertuvara sporu da eklemek suretiyle millî pedagojinin sınırlarını daha da genişlettiği görülür: “*Cenkte nasılsa Türk oğlu,/ İdmanda da öyledir;*” (Bolayır, 1924: 44). *Şiir Demeti*’ni özgün kılan yanlarından biri de terbiyede Cumhuriyet değerlerini de referans almasıdır. 1924 yılında yayınlanması şaire, çocuk eğitiminde yeni dönemin de bazı siyasi ve kültürel göstergelerini kullanma imkânı verir. “Cumhur Reisi” sıfatıyla anılan Atatürk tam da böylesi bir değerdir.

Millî Edebiyat Döneminde çocuk türünde yazmakla birlikte, bu üretimlerini müstakil kitap şekline dönüştürmeyenler de vardır. Ömer Seyfettin ve Mehmet Emin bunların başında gelir.

Mehmet Emin Yurdakul’un Türkçe ve Türklük konusundaki öncülüğünün bir tezahürünü de çocuk edebiyatı sahasında görmek mümkündür. Kitaplarına alması da millî estetiğin henüz bir edebî harekete dönüşmediği 1909 yılında Kadın Mecmuası’nda bir seri halinde peş peşe yayınladığı çocuk şiirleri, onun bu sahadaki ilk denemeleridir. Fevziye Abdullah Tansel’in şiirlerinin toplu basımında Dağınık Şiirler kategorisinde aldığı ve yayın bilgilerine yer verdiği bu şiirlerin yanı sıra 1914’ten itibaren peş peşe yayınlamaya başladığı şiir kitaplarında da çocuk edebiyatı kapsamında değerlendirilebilecek örneklerle tesadüf etmek mümkündür.

Mehmet Emin’in ilk çocuk mahsülleri “Küçük Vatandaşlarım’a” şeklinde ilginç bir ithafla başlar. Alil, Baba Bucağı, Anneciğim, Sabah, Sofra Başı, Babacığım metne hazırlık anlamında bu ön bilgiye başvurulduğu şiirlerdir. Çocuklar için “vatandaş” şeklinde bir yetişkin sıfatının kullanılmasını ise çocuklara ideolojik bir çerçeveden yaklaşıldığına yönelik bir işaret olarak değerlendirmek gerekir. Şiirlerin yazılış tarihi (1909) göz önünde bulundurulduğunda Meşrutiyet’in ilanının heyecanını da taşıdığı kolaylıkla söylenebilecek bu bakış açısına göre şair, çocukları hatta bütün nüfusu artık devlete yeni ve millî bir aidiyet hissiyle bağlı bir potansiyel olarak görmektedir.

II. Meşrutiyet’in ilanını müteakip yazdığı ilk çocuk şiirlerinin ideolojik muhtevası, Mehmet Emin’in genel tarz ve anlayışının aksine zayıf ve siliktir. Sadece Baba Bucağı şiirinde Türk kimliğinin anımsatıldığı görülür:

³ Kitapta yer alan Sancak, Anadolu, Şark Ordusu, Sakarya adlı şiirler daha önce *Ordunun Defteri*’nde (1920); Bismillahirrahmanrahim, İslam’ın Şartları, Çehar Yar-ı Güzin, Havuç Sait Efendi, Kurt Ne Demiş, Nasreddin Hoca ile Leylek gibi şiirler ise *Anavatan*’da (1921) yayınlanmışlardır.

“Torunlarım, bu evde bana kundak bağlanmış,

Salıncağım, o tatlı ninnilerle sallanmış;

Bur’da bana kadinnem ecdadımı öğretti,

Beni halis Türk etti.

Bizde olan ırz, edeb bu ocakta saçıldı,

Bir mukaddes mekteptir; bu sevimli eviniz;

Siz burayı bir rahle önü gibi seviniz.” (Yurdakul, 1989: 311).

Mehmet Emin’in konunun yanı sıra ad, ithaf ve epigraf gibi ön bilgi mahiyetindeki özelliklerinden hareketle çocuklar için yazıldığına kanaat getirilen şiirleri, dil ve anlatım özellikleri açısından türün gerektirdiği standartlardan uzaktır. Diğer şiirlerinden konu ve bahsi edilen belirteçler dışında belirgin bir farklılık arz etmeyen çocuk şiirleri, özellikle de uzun kalıpların ölçü dışında anlamı da zorlaştırması nedeniyle çocuğun bilişsel seviyesine uygunluk anlamında bazı teknik kusurlara sahiptir. Kafiye gibi önemli bir enstrümanın kullanımında da savruk gözüken şairin kelime kullanımında ise çocuk dağarcığının sınırlarını zorladığı görülür. Bahsi edilen bu kusurların çoğu yukarıdaki alıntıda da vardır. Öncelikle 14’lü hece kalıbının çocuğun ideal kavrayış ölçülerinin üstünde cümle uzunluklarına sebebiyet verdiği söylenebilir. “Bir mukaddes mekteptir; bu sevimli eviniz;” cümlesinde olduğu gibi devrik yapılu cümleler de anlam açısından sakınca teşkil eder. Bunun dışında ölçü için deforme edilen kelimeler; “mukaddes, ecdad, ırz, edeb” gibi çocuk dağarcığında yer etme ihtimali zayıf olan kullanımlar; son olarak da “saçıldı” ile biten dizenin kafiye yönünden yakın bir unsura bağlanamaması şiirin çocuk türü bağlamındaki kusur ya da eksiklikleri olarak gösterilebilir.

Mehmet Emin, büyüklerin çocuklar konusundaki duyarlılığına katkı yapma amacı taşıyan çocuk konulu şiirlerinde, salt çocuğun estetik ve algı seviyesini gözettiği şiirlerden daha başarılıdır. Nitekim ilk gruptakilere kitaplarında yer verirken ikinci gruptakileri kitap baskılarına dâhil etmediği görülür.

Millî Edebiyat Döneminde çocuklar için yazılan eserlerin büyük bir kısmı şiirden ibarettir. Tesadüfi olmayan bu yoğunluk, nesrin olanaklarını da ödünçleme imkânı bulabilen şiirin ritim ve ahenk unsurları dolayısıyla düzyazıya nazaran daha avantajlı konumda olmasıyla yakından alakalıdır. Nesre özgü olan fikir ve düşüncenin yetkinlik sahası duygu olan şiirin tezgahında bilince daha rahat sızması, her zaman için fayda ve zevk prensibinde faydayı önceleyen dönem, akım ya da ferdî teşebbüslerin ilgisini çekmiştir. Fikrin bilince taşınması kadar oradaki kalıcılığını, dolayısıyla da bir davranışa dönüşebilme ihtimalini arttıran şeylerden biri de yine şiirin ritim unsurlarıyla söz konusu anlam öbeğine kazandırdığı estetik ve duygusal ivmedir. Bu nedenle çocuklara millî terbiye vermek isteyen Millî Edebiyat sanatkarı, kahir ekseriyetle şiirin kapısını çalmıştır.

Büyükleri çocuklar konusunda eğitmeyi amaç edinen metinler dışarıda tutulduğunda, çocuklar için yazılan nesir örneklerinin büyük oranda Ömer Seyfettin ve Mustafa Rahmi hikâyeleriyle sınırlı olduğu görülür. Bunlardan Ömer Seyfettin hikâyelerinin, çocuklara fikir telkin etme ve davranış kazandırma anlamında kendi türü ve döneminde ilk olma özelliği taşıdığı söylenebilir.

Genel ahlak ve dinî terbiyenin yanı sıra millî değer ve sorumlulukların hatırlatıldığı Ömer Seyfettin hikâyelerinde özellikle de her yaşta okuyucuya hitap edebilen dil ve anlatım özellikleri dolayısıyla şiirdeki gibi çocuk ve yetişkin ayrımı yapmak kolay değildir. Buna rağmen konu bakımından ve çocuğa özgü ders mahiyetinde fikrî çıkarımlar yapmaya müsait bazı hikâyelerini çocuk edebiyatı kapsamında değerlendirmek mümkündür. Bunların başında Kaşağı, İlk Cinayet, İlk Namaz, Perili Köşk, Primo Türk Çocuğu, Bir Çocuk Aleko gibi hikâyeler gelir. Falaka, Ant, Kurbağa Duası gibi hikâyelerini ise toplumun çocuk duyarlılığını arttırma amacı güden hikâyeler arasında göstermek daha doğru olur. Öte yandan İhtiyarlıkta mı Yahut Gençlikte mi? adlı hikâyesinin de aynı dönemde çocuklar için masal ve hikâyeler kaleme alan Mustafa Rahmi’nin *Çocuklar Cenneti* adlı kitabında bir çocuk mahsülü olarak alıntılındığı görülür ki bu durum Ömer Seyfettin’in kendi döneminde bir çocuk edebiyatı müellifi olarak da görüldüğünün açık bir delilidir.

Dönemin önde gelen pedagoglarından biri olan Mustafa Rahmi'nin *Güzel Hikâyeler* serisi,⁴ ayrıca bir kısmı alıntı hikâyelerden oluşan *Çocuklar Cenneti*, çocuk hikâyeciliği konusunda adı anılması gereken kitaplar arasında yer alır.

Güzel Hikâyeler 3, fabl türünde hikâyelerden oluşur. Hayvanların insan gibi düşünüldüğü örneklerde, anlatının sonunda ders mahiyetinde öğüt ve telkinlere de tesadüf etmek mümkündür. Sözelimi iyiliğin iyilikle karşılık bulacağı fikrinin telkin edildiği Topal Piliç hikâyesinin sonunda şu ifade kullanılmıştır: “Gönül hoş etmek ne kadar iyi, gördünüz mü çocuklar?” (Mustafa Rahmi, 1921: 8). *Güzel Hikâyeler 3*'te yer alan hikâyeleri de ihtiva eden *Çocuklar Cenneti* ise, *Güzel Hikâyeler 3*'e nazaran daha hacimli ve izleksel çeşitliliğe sahip bir kitaptır. Hint masalları, Binbir Gece Masallarından ve Ömer Seyfettin'den birer alıntı hikâyenin de olduğu *Çocuklar Cenneti*'nde, millî terbiyenin de amaç ve öncelikler arasına alındığı görülür. Bir çocuğun vatanını düşman istilasından kurtarmaya yönelik cabasının övüldüğü Kömürcü Çocuğu, “Evvel zamanda Turan'da (Dünder) adında bir çocuk varmış;” (Mustafa Rahmi, 1923: 133) diye başlayan ve bir Türk çocuğunun cesaret ve fedakârlığının anlatıldığı İnci Denizi, benzer şekilde yine bir Türk kahramanlığının hikâye edildiği Ömer Seyfettin'den alıntılanmış İhtiyarlıkta mı Yahut Gençlikte mi? adlı hikâyeler buna örnek gösterilebilir.

3. SONUÇ

Dünyanın ulusçuluk ve modernleşme deneyimleri ile kimlik inşa stratejilerini yakından izleyen, hatta kendisine karşı verilen ayrılıkçı hareketlerin başlangıç ve olgunlaşma safhalarını da iyi gözlemleyen Osmanlı aydını, kendi modernleşme ve ulusçuluk programının dinamiklerini harekete geçirme konusunda gerekli bilgi ve birikimi elde etmeyi başarır. Bu amaca hizmet ettiğini gördüğü enstrümanlardan birisi de eğitimidir.

Ulus bilinci kazanmış nesillerin üretimi için en önemli inşa aygıtı durumundaki eğitim, ideolojik muhtevanın aktarımı için en elverişli yaş kategorisi olan çocukluk devresini II. Meşrutiyet Dönemi Türk düşün ve yazın hayatının öncelikli gündem maddesi haline getirir. Satı Bey'in başlangıçta daha çok modern Osmanlı bireyinin yetiştirilmesine hizmet maksadıyla teşvik ettiği çocuk edebiyatı, Türk milliyetçiliğinin de katkısıyla müstakil bir tür haline gelir.

Millî Edebiyat Dönemi'nde, ulus mesajının karşılık bulduğu en taze ve verimli dimağ olan çocuğun sorunları ve buna ilişkin çözümler, tıpkı kadında olduğu gibi millî bir görev ve sorumluluk addedilmiştir. Bu maksatla sadece çocuklara hitap eden eserlerin yanı sıra, yetişkinlerin çocuk algısını şekillendirme amacı güden eserlere de imza atılmıştır.

Millî edebiyat sanatkârının çocuğa ulaşmak için tercih ettiği edebî tür şiirdir. Dönem içerisinde çocuklar için yayınlanmış kitapların tamamına yakını şiir türünde kaleme alınmıştır. Bu durum şiir türünün geleneksel Türk anlatısının merkezinde olmasından da etkiler taşımakla birlikte esas itibarıyla devrin pedagojik önceliklerinden kaynaklanır. Çocuk türünde yazmaya teşvik eden Satı Bey, bu konuda tür tavsiyesinde de bulunarak müziksel unsurlar ihtiva eden şiiri, çocuk terbiyesi için en elverişli edebî tür olarak önermiştir. Bunu; İbrahim Alaattin, Ali Ulvi, Tevfik Fikret gibi dönemin şair ve yazarlarından çocuklar için şiir yazmalarını istemesinden de çıkarılabilmek mümkündür.

Çocuğun şiire yatkın muhayyilesi, masalla birlikte şiire çocuk eğitiminde ayrıcalıklı bir yer kazandırır. Bunu ilk fark edenlerden biri de Ziya Gökalp'tir. Masalla şiiri birleştiren tarzıyla Ziya Gökalp, bu konudaki edebî üretime ve tekniğine Satı Bey kadar katkı yapmıştır. Hatta Satı pedagojisinde eksik bulunduğu millî terbiyeyi de öncelendiği düşünüldüğünde, Gökalp'in yetişkin türü gibi çocuk türünün de ilkeleri ve teorik çerçevesini belirlemeye yönelik önemli bir adım attığı iddia edilebilir.

Dönemin çocuk mahsullerinin ideolojik muhtevasına bakıldığında çocuğun bilişsel seviyesine uygun bulunmadığı için yetişkin türündeki gibi ideolojik tartışmalardan kaçınıldığı, milliyet hissini nefretten ziyade sevgi üzerinden ve daha basit bir mantık ilgisi ile izah ve inşa edildiği görülür. İstisnai olarak tesadüf edilse de kin-nefret-intikam söyleminden pedagojik endişelerle uzak durulmuştur. Öte yandan başlangıçta baskın olan Osmanlı kimliğinin, Türk milliyetçiliğinin güçlenmesiyle birlikte yerini millî kimliğe bıraktığı, hatta bazı eserlerin önceki baskılarında Osmanlı şeklinde geçen aidiyet ifadelerinin söz konusu eserlerin yeni baskılarında Türk ifadesiyle değiştirildiği görülür.

⁴ Bu çalışmada 5 ciltlik serinin üçüncü cildi incelenmiştir.

Dönemin çocuk mahsullerinin millî kimliğe önemli bir katkısı da dil alanında olmuştur. Okullarda okutulmak için sade Türkçe ve çoğunlukla hece ile kaleme alınan çocuk kitaplarının Yeni Lisan'ın başlattığı sadelik ve hece konusundaki standartlaşmaya katkısı büyüktür. Çünkü sanat zevkini bu estetik ilkelerle alan çocukların, sade Türkçe ve hece konusunda bir aşinalık kazanacağı açıktır. Hal böyleyken hangi önceliklerle yazılırsa yazılsın dönemin çocuk mahsullerini, sırf bu enstrümanların yaygınlaşmasına katkısı dolayısıyla bile bir millî kimlik yatırımı olarak değerlendirmek mümkündür.

KAYNAKÇA

- ABDÜRRAHİM PERTEV (1924). *Esir Çocuklar İçin Ahlak Aşısı*. Necm-i İstikbal Matbaası
- ADIVAR, H. E. (2014). *Mor Salkımlı Ev*. İstanbul: Can Yayınları.
- ALI ULVI (1912/1328). *Çocuklarımıza Neşideler*. İstanbul: Tanin Matbaası.
- ARGUNŞAH, H. (1996). Ziya Gökalp'ın Limni ve Malta Mektuplarında Aile, Kadın ve Çocuk Eğitimi Fikri. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(7), 247-263.
- BOLAYIR, A. E. (1924/1340). *Şiir Demeti*, İstanbul: Orhaniye Matbaası.
- CANATAK, A. M. (2011). İbrahim Alaattin'in (Gövs) Çocuk Şiirleri Adlı Eserinin Çocuk Edebiyatındaki Yeri". *Turkish Studies*, 6(2), 287-296.
- ERTAYLAN, İ. H. (2008). *Kır Çiçekleri*. (hızl. Emel Koşar), İstanbul: Piya Art Yayıncılık.
- GÖKALP, Z. (1972). *Millî Terbiye ve Maarif Meselesi*. Ankara: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yay.
- GÖKALP, Z. (1989a). *Şiirler ve Halk Masalları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- GÖKALP, Z. (1989b). *Limni ve Malta Mektupları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- GÖVSA, İ. A. (1913/ 1329). *Çocuk Şiirleri*. Konstantiniye: Matbaa-i Ebuzziya.
- GÖVSA, İ. A. (1922/ 1338). *Sulh ve Harp*. İstanbul: Orhaniye Matbaası.
- HASAN, H. (2010). Makedonya Türk Çocuk Edebiyatının İlk Eseri. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 12, 117-123.
- İBRAHİM AŞKİ (1917/1333). *Çocukların Şiir Defteri*. İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası.
- KÖPRÜLÜZADE, M. F. (1918). *Nasreddin Hoca*, İstanbul: Kanaat Matbaa ve Kütüphanesi.
- KÖPRÜLÜZADE, M. F. (1922a/ 1338). *Mektep Şiirleri*, 4. Kısım. İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası.
- KÖPRÜLÜZADE, M. F. (1922b/ 1338). *Mektep Şiirleri*, 6. Kısım, İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası.
- MUSTAFA RAHMİ (1921/ 1337). *Güzel Hikâyeler III*. İzmir: Altın Kalem Kütüphanesi, Marifet Matbaası.
- MUSTAFA RAHMİ (1923/ 1339). *Çocuklar Cenneti*, İstanbul: Matbaa-i Amire.
- ÖZLEM, D. (2005). Terakki (İlerleme) Fikrinin Kaynağı ve Gelişimi. *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, 14, 203-209.
- SABRİ CEMİL (1917/ 1333). *Çocuklara Mahsus Küçük Şiirler*. İstanbul: Tefyiz Kütüphanesi Matbaa-i Orhaniye.
- SAHIR, C. ve ASIM, M. [intihap edenler] (1918/ 1334). *Müntehap Çocuk Şiirleri I*. İstanbul: Matabaa-i Amire.
- SAHIR, C. ve ASIM, M. [intihap edenler] (1919a/ 1335), *Müntehap Çocuk Şiirleri II*. İstanbul: Matabaa-i Amire.
- SAHIR, C. ve ASIM, M. [intihap edenler] (1919b/ 1335), *Müntehap Çocuk Şiirleri III*. İstanbul: Matabaa-i Amire.

SEVER, S. (1996). Tefvik Fikret ve Çocuk Őirleri. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1, 31-47.

TANSEL, F. A. (1989). *Ziya Gökalp'e Ait Bazı Hatıralar, Ziya Gökalp Külliyyatı- II Limni ve Malta Mektupları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

TEVFİK FİKRET (1914/ 1330). *Şermin*. İstanbul: Kanaat Matbaa ve Kütüphanesi.

YURDAKUL, M. E. (1989). *Şiirler*. (hızl. Fevziye Abdullah Tansel), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.